

5. ДІЄСЛОВО

5. 1. Зміни у системи дієслівних граматичних категорій.
5. 2. Дієслівні форми у протоукраїнській мові.
- 5.3. Особливості протоукраїнського дієвідмінювання.
- 5.4. Історія дієслівних форм.
- 5.5. Зі словотвору дієслів.

Основна література

1. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (год. ред.), Київ, Наукова думка, 1978.
2. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.
5. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
3. Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj. Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 97-109.
4. Popović, M., Trostinska, R. (izmijenjena verzija) Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika). Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2009., str. 11-18.
5. Popović, M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe). Zbornik *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.* (ur. D. Sesar). Zagreb, 2013., str. 141-147.

До дієслівної системи староукраїнської мови належали:

- 1) власне дієслова, що виражали дію або стан предмета і дієвідмінювалися за особами;
- 2) слова, що мали іменні форми (інфінітив, супін, дієприкметники).

Пізніше утворилися дієприслівники і безособові форми на -но, -то, які також належать до системи дієслова.

У староукраїнській мові були такі дієслівні форми:

- 1) особові: форми дійсного, умовного і наказового способів;
- 2) неособові: інфінітив, супін, дієприкметник.

За структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділяються на:

прості: деякі особові форми дійсного способу (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) та форми наказового способу;

складні: інші особові форми дійсного способу (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду) та особові форми умовного способу.

З морфологічного погляду всі слова, які належать до дієслівної системи, поділяються на дві групи, різко відмінні між собою як за граматичними ознаками, так і за своїм значенням:

- 1) слова, що мають особові форми, так звані *verbum finitum* (сюди належать власне дієслова дійсного, умовного і наказового способу),
- 2) слова, що не мають особових форм, так звані *verbum infinitum* (дієприкметники, дієприслівники, інфінітив, а в давнину ще й супін).

5.1. Зміни у системі дієслівних граматичних категорій

Ні одна із частин мови не зазнала таких значних змін, які відбулися в дієслівній системі української мови протягом історичного розвитку. Вони проникли в основні граматичні категорії дієслів виду і часу, видозмінивши їх і разом з ними всю дієслівну систему, зробили значні перетворення в неособових дієслівних формах тощо.

5.1.1. Зміни в категорії стану

Єдиним засобом вираження форм стану в протоукраїнській мові було приєднання до прямої форми дієслова (активного стану) зворотного займенника *ся* (< **с▲**), що виступає в таких випадках зазвичай у знахідному відмінку в короткій, так званій енклітичній формі. Таким чином утворювалися зворотні дієслова, тобто дієслова так званого зворотно-середнього стану, що своєю семантикою протиставлялися решті дієслів.

Уже в найдавніші часи займенник *ся* (< **с▲**) у таких конструкціях не становив собою власне зворотний займенник. Втративши своє реальне значення, займенник *ся* в таких конструкціях виступав як несамостійне слово, а як частка, що виконувала певні граматичні функції, модифікуючи значення дієслова. Місце *ся* відносно до дієслова в давнину не було точно зафіксоване; воно могло стояти як у постпозиції, так і в препозиції, як поруч з дієсловом, так і через кілька слів від нього.

Цікаву особливість становлять форми майбутнього часу на *-му* від зворотних дієслів. В українській літературній мові і в більшості говорів, у зв'язку з тим, що це *-му* здавна вже зрослося з інфінітивною формою дієслова, з якою воно, становлячи єдине ціле, творить так звану складну форму майбутнього часу, зворотна частка *-ся* стоїть після *-му*, а не перед ним: *умиватимусь, сміятимешся, гратиметься* тощо.

5.1.2. Зміни в категорії виду

У найдавніші часи категорія виду мала інше значення, ніж у сучасних слов'янських мовах. У сучасних слов'янських мовах категорія виду дієслова співвідносна з категорією часу, перебуває з нею в тісному взаємозв'язку. Певні взаємозв'язки категорії виду і категорії часу існували в праслов'янській мові і в найдавніші часи, хоч вони тоді, очевидно, носили інший характер.

Протиставлення доконаного і недоконаного виду намітилося ще в дописемний період, але в той період, коли була ще живою та система часових

форм, що склалася на основі давніх видових розрізень, це протиставлення не набрало ще тієї виразності, яка спостерігається у слов'янських і зокрема східнослов'янських мовах у пізніші часи. Лише після того, як відбулася трансформація часових форм, що проявилася в її спрощенні, значно чіткіше почало виступати і протиставлення доконаного та недоконаного виду.

У зв'язку з виникненням і розвитком нових видових розрізень (доконаного і недоконаного виду) розвинулася дієслівна префіксація. Дієслівні префікси стали основним граматичним засобом оформлення доконаного виду. Відбулося це не відразу. З плином часу великих змін зазнали значення самих префіксів, у процесі розвитку вони, втрапивши своє більш конкретне значення, виробили найбільш загальне, найабстрактніше значення — значення обмеженості виявлення дії в часі.

З того часу, коли давня система часових форм (зокрема форм минулого часу) повністю втратилася, а нова система часів цілком зміцніла, можна міркувати про остаточне складання видових відношень, більш-менш відповідних тим видовим розрізненням, що існують в сучасних східнослов'янських мовах і зокрема в українській. Розрізнення доконаного і недоконаного виду включило в себе і давні розрізнення многократності (ітеративності) і однократності.

Розрізнення многократності і однократності найчастіше оформлялося в давнину чергуванням голосних в корені дієслів, а також спеціальними суфіксами.

5.2. Дієслівні форми у протоукраїнській мові

5.2.1. Основні граматичні категорії дієслова

Дієсловам староукраїнської мови були притаманні такі граматичні категорії:

1) час (співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часів);

2) особа (відношення дії до особи виражались формами першої, другої і третьої особи однини, множини і двоїни);

3) число (однина, множина, двоїна);

4) спосіб (відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалося формами дійсного, умовного і наказового способів);

5) вид (значення завершеності чи незавершеності дії в праслов'янській і частково староукраїнській мові виражалося чергуванням кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим пов'язана і система часових дієслівних форм староукраїнської мови. Проте завдяки

тому, що дієслівні префікси, які спочатку вказували лише напрям дії, почали набувати абстрактного значення, для вираження дії, обмеженої в часі, накреслилося розрізнення видів дії – доконаного і недоконаного);

б) стан (ця категорія порівняно слабо була виражена в староукраїнській мові, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса *-ся* або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова **БЫТИ**)

7) рід для деяких дієслівних форм (за категорією роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на *-ль, -ла, -ло* і допоміжним дієсловом **БЫТИ** у формах теперішнього (перфект) чи минулого (плюсквамперфект) часу).

Усі ці граматичні категорії були властиві не всім словам, що входили в дієслівну систему, або ж виражалися в них по-різному. Зокрема інфінітив і супін, з усіх дієслівних граматичних категорій мали лише категорію виду і стану, решта ж дієслівних категорій для інфінітива і супіна, як слів незмінних, не були властиві; дієслівно-іменні форми дієприкметників характеризувалися дієслівними категоріями стану, виду, часу та прикметниковими категоріями роду, числа й відмінка.

Категорія часу. Виражається цілим рядом простих форм:

1) форми теперішнього часу, що вживалися також із значенням майбутнього;

2) форми імперфекта (минулого часу з відтінком тривалості),

3) форми аориста (минулого часу без відтінку тривалості).

Шляхом сполучення форм активного дієприкметника минулого часу на *-ло, -ла, -ла* л-формами теперішнього часу дієслова **БЫТИ** (*къмь, кси, ксть* тощо) творилася складена форма минулого часу — перфект. У давнину існувала й окрема форма передминулого чи давноминулого часу — плюсквамперфект, що становила собою сполучення тієї ж форми дієприкметника та імперфекта чи аориста від дієслова **БЫТИ**. Крім того, що значення майбутнього часу мали форми теперішнього часу доконаного виду, для вираження майбутнього часу існували й окремі форми, що були сполученням того чи іншого допоміжного дієслова (*начьнѹ, хочѹ, станѹ, ймѹ* тощо) з формою інфінітива (*начьнѹ, станѹ, ймѹ ходити*) чи допоміжного дієслова *буду* з формою активного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла* (так званий майбутній другий: *вѹдѹ ходилъ, -ло, -ла*).

Категорія виду. Категорія виду, що уточнює перебіг дії в часі і тісно зв'язана з категорією часу, в найдавнішу добу мала інше значення, ніж у сучасних східнослов'янських мовах, та й взаємовідношення між цими дієслівними категоріями було іншим.

На основі давніх видових розрізень (різної міри тривалості і т. д.) складалась і та система часових форм, яка була властива мові стародавніх слов'ян і яка знаходить свій відбиток у найдавніших слов'янських, в тому числі і східнослов'янських, пам'ятках (теперішній час, імперфект, аорист тощо).

Виникнення нових видових розрізень — розрізнення доконаного і недоконаного виду — у слов'янських мовах відбулося вже після того, коли категорія часу міцно закріпилася, а давні видові розрізнення почали стиратися.

Основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду стали дієслівні префікси, у значенні яких з часом сталися глибокі зміни в тому напрямку, що вони виробили найбільш загальне абстрактне значення — значення межі в часі.

Розвиток і усталення нових видових розрізень привели і до тих глибоких змін, що відбулися в системі часових дієслівних форм нашої мови протягом її історії.

Категорія способу. Категорія способу, що виражає відношення дії або стану, встановлюване мовцем, до дійсності, виявлялася в розрізненні форм дійсного, умовного і наказового способу.

Ряд форм дійсного способу (форми теперішнього часу, імперфекта та аориста), а також форми наказового способу були простими. Ряд форм дійсного способу (форми перфекта, плюсквамперфекта, майбутнього часу), а також форми умовного способу були складеними, аналітичними; зокрема для вираження форм умовного способу служило сполучення форми активного дієприкметника минулого часу на **-ль, -ло, -ла** з формами аориста допоміжного дієслова **быти (быхъ, бы, бы** і т. д.): **далъ, -ло, -ла быхъ** і т. д.

Категорія стану. Щодо категорії стану, що виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта, то в мові стародавніх східних слов'ян періоду найдавніших пам'яток ця категорія була виявлена досить слабо. Повністю зберігалися лише форми активного чи дійсного стану; дієслова, що мали ці форми, за своїм значенням були перехідними і неперехідними, хоч і розрізнення перехідності і неперехідності не знаходило, як і в сучасних східнослов'янських мовах, свого виявлення в структурі самої дієслівної форми. Лише в дієприкметниках закріпилося розрізнення активного і пасивного станів.

Не маючи свого виявлення в самій дієслівній основі, категорія стану виражалась описово шляхом додавання зворотного займенника **ся (< са)** до форми активного стану — для позначення середнього чи пасивного стану (**ся упоминати, ділити ся, несеть ся** тощо); категорія пасивного стану виражалася також сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формою дієслова **быти (несень есть, несень быхъ** і т. д.).

Категорія особи. Категорія особи, що виражає відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця, проявлялася в розрізненні форм першої, другої та третьої особи, що мали спеціальні флексії в усіх трьох числах (однині, множині і двоїні). У той час як дієслова дійсного і умовного способу мали форми всіх трьох осіб, дієслова наказового способу мали лише форми другої і третьої особи однини та першої і другої особи множини і двоїни.

Категорія числа. Категорія числа мала своє виявлення і в дієслівних формах. Вона була властива майже всім словам, що входили в дієслівну систему. Одні лише форми інфінітива й супіна не мали цієї граматичної категорії.

Категорія числа в дієсловах, як і в іменах, проявлялася в розрізненні форм однини, двоїни і множини.

Інші граматичні категорії. Для деяких слів дієслівної системи були властиві й інші граматичні категорії. Зокрема дієприкметники характеризувалися категорією роду, що виявлялася в розрізненні окремих форм чоловічого, жіночого та середнього роду, а також категорією відмінка, що виражалася в розрізненні форм називного, родового, давального, знахідного, орудного й місцевого відмінків в усіх трьох числах (однині, множині та двоїні), причому у двоїні в дієприкметниках, як і в іменах взагалі, співпадали форми називного і знахідного, родового і місцевого, давального і орудного відмінків. І взагалі за своїми граматичними категоріями відмінка й роду дієприкметники співпадали з прикметниками. Однак не для всіх дієприкметників була характерною категорія відмінка. Активні дієприкметники минулого часу на **-лъ, -ло, -ла**, що використовувалися для творення різних складених дієслівних форм (перфекта, плюсквамперфекта, так званого майбутнього другого, умовного способу), за відмінками не змінювались, але розрізняли форми роду і числа.

5.2.2. Класифікація дієслів

Уже в найдавнішу епоху в мові слов'ян, в тому числі й східних, існувало розрізнення двох дієслівних основ:

- а) основи теперішнього часу,
- б) основи інфінітива чи минулого часу.

Ці дві основи розрізнялися між собою або суфіксами, або характером голосного основи, або ж і тим, і тим; частина ж дієслів мала спільну основу теперішнього часу й інфінітива.

З розрізненням дієслівних основ було зв'язане творення дієслівних форм, а також і видові розрізнення (доконаний і недоконаний вид). Так, від основ теперішнього часу творилися, крім форм власне теперішнього часу,

форми наказового способу та активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу; від основ інфінітива — форми аориста, імперфекта, активні дієприкметники минулого часу відмінювані, пасивні дієприкметники минулого часу відмінювані з суфіксами *-тъ, -ти, -то; -нъ, -на, -но*, а також невідмінювані активні дієприкметники минулого часу з суфіксами *-лъ, -ла, -ло*.

Залежно від того чи іншого характеру основи теперішнього часу, а також основи інфінітива різні вчені, залежно від того, якій з цих двох дієслівних основ надається більше значення, дають і відповідну класифікацію дієслів.

За цим критерієм в найдавнішу пору у протоукраїнській мові розрізняють такі класи дієслів. Запропонував цю класифікацію дієслів А. Лескін у 1890 році:

1. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *e/y* ($< ж < *o$): **несеш, несуть**;
2. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *ne/ny* ($< нж < *no$): **сѣхнеш, сѣхнутъ**;
3. клас — дієслова з основою теперішнього часу на *к (je)/ю* ($< ѣж < *jo$): **знаєши, знають; плачеш, плачутъ**;
4. клас — дієслова з основою на *i*: **хвалиши, хвалять; кричиши, кричатъ**;
5. клас — дієслова з основою без тематичного голосного, атематичні, тобто такі дієслова, в яких основи безпосередньо поєднувались із особовим закінченням: **късмь, ѣмь, дамь, вѣмь, имѣ**.

Класифікація дієслів за основами інфінітива була запропонована 1822 році славістом Й. Добровським.

1. клас — дієслова без суфікса; на *-ти*: **нести** та ін.;
2. клас — дієслова з суфіксом *-нж-* на *-нжти* $>$ *-нути*: **двигнжти** та ін.;
3. клас — дієслова з суфіксом *-ѣ-*; на *-ѣти*: **видѣти** та ін.;
4. клас — дієслова з суфіксом *-и-*; на *-ити*: **хвалити** та ін.;
5. клас — дієслова з суфіксом *-а-*; на *-ати*: **долати** та ін.;
6. клас — дієслова з суфіксом *-ова-*; на *-овати*: **бесѣдовати** та ін.
7. атематичні дієслова, тобто дієслова, що в класифікації за основою теперішнього часу відносяться до V класу: **быти, дати, -ѣсти (*ѣдти), вѣсти**.

5.3. Особливості протоукраїнського дієвідмінювання

5.3.1. Часові дієслівні форми

Теперішній час. У протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських, теперішній час мав дві категорії основ: основу на голосний, інакше тематичну основу з характерним голосним звуком основи (тематичні дієслова I, II, III і IV класів) і основу на приголосний, інакше атематичну, без характерного голосного звука основи (атематичні дієслова V класу).

Особові форми дієслів теперішнього часу утворювалися так, що до основи теперішнього часу (тематичної чи атематичної) приєднувалися особові закінчення 1-ої, 2-ої, 3-ої ос. однини, двоїни та множини.

Дієслова різних класів у протоукраїнській мові відмінювалися так:

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
Однина					
1 ос.	несу	сѣхну	знаю	хвалю	есьмь
2 ос.	несеши(ь)	сѣхнеши(ь)	знаєши(ь)	хвалиши(ь)	еси
3 ос.	несеть	сѣхнеть	знаеть	хвалить	есть
Множина					
1 ос.	несемь	сѣхнемь	знаемь	хвалимь	есмь
2 ос.	несете	сѣхнете	знаете	хвалите	есте
3 ос.	несуть	сѣхнуть	знають	хвалять	суть
Двоїна					
1 ос.	несевѣ	сѣхневѣ	знаевѣ	хваливѣ	есвѣ
2 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	еста
3 ос.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	еста

До наведеної схеми необхідні деякі зауваження:

Найдавнішою східнослов'янською формою другої особи однини була форма з особовою флексією *-иши*, з якої, очевидно, внаслідок редукції кінцевого *и*, з часом витворилася новіша флексія *-и*. У формах 3-ої ос. одн. та множини уже в найдавніші часи виступає *-ть*.

Минулий час. У найдавніший період у протоукраїнській мові форми минулого часу були значно різноманітніші, ніж сьогодні. Різноманітність

форм минулого часу в давнину мала й інше відношення до категорії виду, ніж у сучасних мовах, та й категорія виду тоді, як уже згадувалось, мала інше значення, ніж сьогодні. До цієї системи входили, по-перше, прості форми - аорист і імперфект, по-друге, складені форми — так званій перфект і плюсквамперфект. Прості форми минулого часу виражалися формами одного слова, а складені — сполученням допоміжного дієслова зі спеціальною формою активного дієприкметника минулого часу.

Кожна з цих форм минулого часу мала своє окреме значення і виражала різноманітні відтінки минулої дії та способи її протікання. Так, наприклад, аорист означав минулу дію без значення тривалості, виражав єдину дію в минулому, не розчленовану на окремі моменти, дію, що відбувалась як один безперервний акт; імперфект служив для вираження тривалої чи повторюваної дії в минулому. Ще інше значення мала складена форма минулого часу — перфект. За допомогою перфекта виражалася дія, що відбувалася в минулому, результати якої наявні і в момент мовлення, тобто перфект означав віднесений до моменту мовлення стан, який є наслідком дії, здійсненої в минулому. Щодо плюсквамперфекта, то за своїм значенням він протиставлявся всім іншим формам минулого часу і вживався для вираження минулої дії, яка передувала іншій дії, що також відбувалася чи відбулася в минулому. Таким чином, плюсквамперфект — це була форма не минулого, а передминулого чи давноминулого часу.

Аорист - це проста дієслівна форма, що означала буквально необмежену, невизначену дію в минулому. У слов'янських мовах розрізнялося два види аориста: простий і складний, чи сигматичний.

Аорист утворювався від дієслів зі значенням нетривалої, раптової дії.

Аорист простий утворювався в давнину лише від дієслів, основа інфінітива яких закінчувалася на приголосний, шляхом додавання до основи інфінітива відповідних особових закінчень. Він міг творитися лише від дієслів I класу, а також від дієслів II класу, якщо їх корінь закінчувався на приголосний, при цьому особові флексії приєднувалися безпосередньо до кореня, а суфікс *-ну-* опускався (пор.: *двиг-нжти—двигъ, движе* тощо).

	Однина	Множина	Двоїна
1.ос.	падъ	падомъ	падовъѣ
2.ос.	паде	падете	падетѣ
3.ос.	паде	падъ	падетѣ

Сигматичний аорист, як і простий, утворювався від основи інфінітива за допомогою спеціальних особових закінчень; причому якщо основа інфінітива закінчувалася на голосний звук, то особове закінчення безпосередньо приєднувалося до неї, якщо ж основа інфінітива закінчувалася на приголосний, то між нею і особовим закінченням вставлявся голосний *-o*, який в 2—3-ій ос. одн. замінювався на *-e*. Дієслова в сигматичному аористі мали такі форми:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. ведохъ выхъ	1 ос. ведохомъ выхомъ	1 ос. ведоховѣ выховѣ
2 ос. веде вы	2 ос. ведосте высте	2 ос. ведоста выста
3 ос. веде вы	3 ос. ведоша выша	3 ос. ведосте(-а) высте(-а)

Імперфект проста форма минулого часу з відтінком тривалості.

Ці форми зазвичай творилися від дієслів, що мали значення тривалої, необмеженої дії. Найдавніші слов'янські форми імперфекта мали такий вигляд:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писахъ вяхъ	писахомъ вяхомъ	писаховѣ вяховѣ
2 ос. писалше ваше	писасте васте	писаста васта
3 ос. писалше (-тъ) ваше	писаху(-тъ) вяху	писаста васта

У давньоукраїнських пам'ятках, навіть найдавніших, засвідчені уже нові, стягнені форми імперфекта на *-ахъ*, *-яхъ*, які, очевидно, й були живими формами, як у періоді найдавніших наших пам'яток, так і в періоді, що безпосередньо передував йому: *зъвахъ* (< *зъваахъ*), *видяхъ* (< *видяахъ* < *видіахъ*), *несяхъ* (< *несяахъ* < *несіахъ*) тощо.

Перфект - складена форма минулого часу, що вказувала на результат дії, яка відбувалася в минулому. За своєю структурою форма перфекта — це сполука активного дієприкметника минулого часу на *-лъ*, *-ло*, *-ла*, що змінювався лише за родами й числами, і форми теперішнього часу допоміжного дієслова **быти**. Дієприкметник, називаючи дію, був носієм реального значення, а допоміжне дієслово було носієм формального (граматичного) значення, вказуючи головним чином на особу.

Таким чином, перфект мав такі форми:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писалъ, -ла, -ло есмь	писали -лы -ла есмъ	писала -лѣ -лѣ есвѣ
2 ос. писалъ, -ла, -ло еси	писали -лы -ла есте	писала -лѣ -лѣ еста
3 ос. писалъ, -ла, -ло естъ	писали -лы -ла сѣтъ	писала -лѣ -лѣ естъ

Саме значення перфекта визначалось, власне, значенням його складових частин: перша складова частина (активний дієприкметник минулого часу), називаючи дію, вказувала, що вона відбувалася в минулому; друга ж частина (допоміжне дієслово в формі теперішнього часу), вказуючи на особу, що творила дію, давала одночасно і вказівку на те, що результати дії, виконуваної в минулому, наявні і в момент, коли йде мова про дію.

Перфект, таким чином, мав досить відчутні відмінності від інших форм минулого часу (аориста і імперфекта).

Плюсквамперфект - форма передминулого чи інакше давноминулого часу, що виражала дію, яка відбувалася раніше іншої минулої дії.

Зважаючи на своє значення, плюсквамперфект найчастіше вживався в підрядних речення, означаючи дію в минулому, що передувала іншій минулій дії, вираженій дієсловом головного речення, хоч і міг виступати з таким же значенням також у незалежному реченні.

Форма плюсквамперфекта утворювалася за тим же принципом, що й форма перфекта; різниця була лише в тому, що друга частина — допоміжне дієслово - стояла тут у формі імперфекта.

Однина

- 1 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло есмь
- 2 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло еси
- 3 ос. писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло естъ

Множина

- 1 ос. писали, -лы, -ла были, -лы, -ла есмъ
- 2 ос. писали, -лы, -ла были, -лы, -ла есте
- 3 ос. писали, -ла, -ла были, -лы, -ла сѣтъ

Двоїна

- 1 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ есвѣ
- 2 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ еста
- 3 ос. писала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ естъ

Майбутній час. Дані найдавніших слов'янських пам'яток як старослов'янських, так і староукраїнських досить переконливо свідчать, що

уже в найдавніші часи для вираження майбутнього часу вживалася форма теперішнього часу від дієслівних основ доконаного виду, власне, віддієслівних основ без значення тривалості: *буду* (< **БЖДЖ**), *стану* (< **СТАНЖ**), *дамь* (< **ДАМЬ**) тощо.

Це була проста форма майбутнього часу, що означала дію, яка буде завершена в майбутньому.

Складені форми майбутнього часу. Крім простих форм майбутнього часу, функціонували також складені, аналітичні форми, які були сполученнями інфінітива з одним із допоміжних дієслів: **начьн҃у, почьн҃у, стан҃у, хоч҃у, имамь** тощо. У таких аналітичних формах інфінітив визначав саму дію, а допоміжне дієслово вказувало на майбутній час. Ці форми в давнину мали такий вигляд:

	Однина	Двоїна	Множина
1 ос.	ходити им҃у	ходити имевѣ	ходити имемь
2 ос.	ходити имеш(-шь)	ходити имета	ходити имете
3 ос.	ходити иметь	ходити имета	ходити им҃тъ

Форми допоміжного дієслова тут могли стояти як після, так і перед інфінітивом, не зливаючись (не лексикалізуючись) з ним в одне слово.

Майбутній другий. Крім аналітичних форм майбутнього часу з інфінітивом у ролі основної складової частини, існували у протоукраїнській мові також аналітичні форми майбутнього часу, що становили собою сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом **быти**. Це так званий майбутній другий (*futurum exactum*).

Майбутній другий мав такі форми:

	Однина	Двоїна	Множина
1 ос.	б҃д҃у ходилъ, -ло, -ла	б҃д҃евѣ ходила, -лѣ, -лѣ	б҃д҃емь ходили, -ла, -лы
2 ос.	б҃д҃еши (-шь) ходилъ, -ло, -ла	б҃д҃ета ходила, -лѣ, -лѣ	б҃д҃ете ходили, -ла, -лы
3 ос.	б҃д҃еть ходилъ, -ло, -ла	б҃д҃ета ходила, -лѣ, -лѣ	б҃д҃҃тъ ходили, -ла, -лы

Відношення цієї форми до інших форм майбутнього часу приблизно таке, як відношення плюсквамперфекта до інших форм минулого часу. Вона виражала дію в майбутньому, здійснення якої передує здійсненню іншої майбутньої дії. У зв'язку з цим майбутній другий іноді називають ще передмайбутнім часом.

5.3.2. Інші особові дієслівні форми

Умовний спосіб

Форми умовного способу творилися у протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських мовах, шляхом сполучення дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом *быти* в формі аориста; дієприкметник, будучи носієм реального значення, визначав тут саму дію, а допоміжне дієслово, що було носієм граматичних значень, вказувало на особу і спосіб.

Таким чином, форми умовного способу в давнину мали такий вигляд:

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. писа-лъ, -ла, -ло выхъ	писа-ли -лы -ла выхомъ	писа-ла -лѣ -лѣ выховѣ
2 ос. писа-лъ, -ла, -ло вы	писа -ли-лы -ла высте	писа-ла -лѣ -лѣ выста
3 ос. писа-лъ, -ла, -ло вы	писа -ли -лы -ла быша	писа-ла -лѣ -лѣ выст

Наказовий спосіб

Уже в протоукраїнській мові дієслова в наказовому способі мали окремі форми тільки для 2-ої і 3-ої ос. однини та для 1-ої і 2-ої ос. двоїни й множини.

Однина				
1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
2 ос. неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
3 ос. неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
Множина				
1 ос. несѣмъ,-мо	сѣхнѣмъ,-мо	знаимъ,-мо	хвалимъ	дадимъ,-мо
2 ос. несѣте	сѣхнѣте	знаите	хвалите	дадите
Двоїна				
1 ос. несѣвъ	сѣхнѣвъ	знаивѣ	хваливѣ	дадивѣ
2ос. несѣта	сѣхнѣта	знаита	хвалита	дадита

5.3.3. Неособові дієслівні форми

До неособових дієслівних форм у праслов'янській мові належали дієприкметники, інфінітив і супін. Дієприслівники – це відносно нові утворення, що виникли на ґрунті староукраїнської мови на основі певних типів дієприкметників. У граматичній системі праслов'янської мови були активні й пасивні дієприкметники теперішнього та минулого часу. Як і прикметники, вони мали членні й нечленні форми. Нечленні активні дієприкметники теперішнього часу змінювалися за родами, відмінками й числами.

Із неособових дієслівних форм інфінітивів та супін були незмінними формами; активні й пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу змінювалися за відмінками в усіх трьох числах і мали окремі форми для кожного роду; виняток становили лише активні дієприкметники минулого часу на *-ль, -ло, -ла*, що не змінювалися за відмінками, а мали лише розрізнення роду й числа.

Інфінітив

Інфінітив - неозначена форма дієслова, чи неозначений спосіб, це така дієслівна форма, що означає дію, але сама не вказує ні на час, ні на число, ні на особу.

Інфінітив за своїм походженням, очевидно, є віддієслівним іменником; він становить собою, як вважає більшість учених, скам'янілу іменникову форму, утворену від дієслівної основи, сягаючи своїм оформленням, напевно, давального відмінка однини іменників *-ї-* основи, хоч деякі вчені схильні виводити інфінітив з форми місцевого однини цих іменників.

Виражаючи назву дії, інфінітив був близьким до іменників, хоча в слов'янських мовах і не мав властивого іменникам відмінювання. Однак інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваним словом, яке має значення неокресленої в часі, числі й особі дії, тобто має узагальнене процесуальне значення. Це *-ти* — інфінітивний суфікс, що сягає старовинного іменного суфікса *-ti-* (<*-*tei-*) пор. іменники з цим суфіксом: **вѣсть, волость, мьсть** тощо.

Супін

У найдавнішу добу в протоукраїнській мові, як і в інших слов'янських, функціонувала особлива дієслівна форма, паралельна до інфінітива, так званий супін, досягальна форма, чи інакше наміровий спосіб.

Супін творився від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ть*.

Якщо інфінітив за своїм походженням становив собою давальний відмінок віддієслівних іменників *-ї-* основи, то супін був знахідним мети *-ї-* основи аналогічних іменників.

Супін — це дієслівна форма, що вказувала на мету, намір руху; вживалася вона майже виключно при дієсловах руху. Творилися форми супіна тільки від основ недоконаного виду і керували родовим відмінком у тих випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного відмінка; пор., наприклад: **идѹ ловить рыбы — идѹ ловити рыбѹ**.

Дієприкметники

Дієприкметники, що творилися в праслов'янській мові від дієслівних основ за допомогою суфіксів іменної відміни, своєю системою відмінювання не відрізнялися в давнину від прикметників.

Спочатку всі дієприкметники, як і прикметники, мали лише нечленні, короткі форми, а згодом у них виникли таким же чином, як і в прикметниках, також членні, повні форми. На тому ж етапі історії слов'янських мов, що піддається дослідженню, слов'янські мови мали вже як нечленні, так і членні форми дієприкметників.

Із граматичних категорій у дієприкметниках досить виразно проявлялася категорія стану, що виражалась через розрізнення активних і пасивних дієприкметників, а також категорія часу та виду. Категорія часу проявлялася при розрізненні дієприкметників теперішнього та минулого часу. Категорії ж роду, відмінка й числа в дієприкметниках були прикметниковими.

Активні дієприкметники теперішнього часу. Активні дієприкметники теперішнього часу змінювались за відмінками і мали окремі форми для чоловічого, жіночого й середнього роду в усіх трьох числах.

Форми дієприкметників теперішнього часу закінчувалися в мовах східних слов'ян у називному однини чоловічого та середнього роду на *-а, -я* (*веда, неса, моля, зная* і т. д.), а жіночого на *-учи, -ючи, -ачи. -ячи* (*ведучи, несучи, молячи* і т. д.).

Дієприкметники в реченні вживались у функції означення і, з означуваним іменником узгоджувались у роді, відмінку й числі.

Форми дієприкметників змінювались як за іменною відміною (нечленні), так і за займенною, складною (членні).

Відмінювались нечленні дієприкметники, як нечленні прикметники. Активні дієприкметники теперішнього часу нечленні в давнину мали такий вигляд:

Однина			
	чоловічий і середній рід		жіночий рід
Н.	неса	нося	несучи, носячи
Р.	несуча	носяча	несучь, носячь
Д.	несучу	носячу	несучи, носячи
З.	несучь, носячь	несуче, носяче	несучу, носячу
О.	несучьмь	носячьмь	несучею, носячею
М.	несучи	носячи	несучи, носячи
Множина			
Н.	несуче, носяче	несуча, носяча	несучь, носячь
Р.	несучь	носячь	несучь, носячь

Д.	несучемъ	носячемъ	несучамъ, носячамъ
З.	несучѣ, носячѣ	несуча, носяча	несучѣ, носячѣ
О.	несучи	носячи	несучами, носячами
М.	несучихъ	носячихъ	несучахъ, носячахъ

Двоїна

Н. З.	несуча, носяча	несучи, носячи	несучи, носячи
Р. М.	несучу	носячу	несучу, носячу
Д. О.	несучема	носячема	несучама, носяча

Членні активні дієприкметники, як і членні прикметники, в староукраїнській мові утворювалися за допомогою вказівних займенників **и, ю, я** і відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювались так само, як і дієприкметники теперішнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів *-ши* (від інфінітивних основ, що закінчувалися на приголосний) і *-вши* (від інфінітивних основ, що закінчувалися на голосний):

Однина

	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н.	несъ	несъ	несъши
Р.	несъша	несъша	несъшѣ
Д.	несъшү	несъшү	несъши
З.	несъшь,-а	несъше	несъшү
О.	несъшьмь	несъшьмь	несъшею
М.	несъши	несъши	несъши

Множина

Н.	несъше	несъша	несъшѣ
Р.	несъшь	несъшь	несъшь
Д.	несъшемъ	несъшемъ	несъшамъ
З.	несъшѣ	несъша	несъшѣ
О.	несъши	несъши	несъшами
М.	несъшихъ	несъшихъ	несъшахъ

Двоїна

Н.З.	несъша	несъши	несъши
Р.М.	несъшү	несъшү	несъшү
Д.О.	несъшема	несъшема	несъшама

Активні нечленні дієприкметники перестали виступати означеннями в реченні, вони втратили здатність узгоджуватися з іменниками, поступово перетворившись у дієприслівники. Сучасні *ідучи, люблячи* за походженням є формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду теперішнього часу, а *принісши, написавши* – формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду минулого часу. Членні активні дієприкметники, як і членні прикметники, в староукраїнській мові утворювалися за допомогою вказівних займенників *и, ю, ѡ* і відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу на *-ль, -ла, -ло* за відмінками не відмінювалися і входили до складу перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу і складеного майбутнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфікса *-л-*. Форми таких дієприкметників збереглися в сучасній українській мові як дієслова минулого часу чи умовного способу.

Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу мали нечленні і членні форми і відмінювалися так, як відповідні нечленні та членні прикметники. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-*, перед яким стояв тематичний голосний *о, е, а, і*.

Однина

	чол. рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несомъ	несомо	несома
Р.	несома	несома	несомы
Д.	несому	несому	несомѣ
З.	несомъ	несомо	несому
О.	несомъмь	несомъмь	несомою
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ

Множина

Н.	несоми	несома	несомы
Р.	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомомъ	несомомъ	несомамъ
З.	несомы	несома	несомы
О.	несомы	несомы	несомами
М.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ

Двоїна

Н.З.	несома	несомѣ	несомѣ
Р.М.	несомоу	несомоу	несомоу
Д.О.	несомама	несомама	несомама

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів *-н-*, *-т-* від основ інфінітива на голосний та за допомогою суфікса *-ен-* від основ на приголосний. Пасивні нечленні дієприкметники минулого часу мали такі форми:

Однина

	чол. рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несенѣ	несено	несена
Р.	несена	несена	несены
Д.	несену	несену	несенѣ
З.	несенѣ	несено	несену
О.	несенѣмь	несенѣмь	несеною
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ

Множина

Н.	несени	несена	несены
Р.	несенѣ	несенѣ	несенѣ
Д.	несеномѣ	несеномѣ	несенамѣ
З.	несены	несена	несены
О.	несены	несены	несенами
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ

Двоїна

Н.З.	несена	несенѣ	несенѣ
Р.М.	несеноу	несеноу	несеноу
Д.О.	несенома	несенома	несенама

Нечленні пасивні дієприкметники і теперішнього, і минулого часу українська мова втратила. З нечленних форм пасивних дієприкметників в українській мові зберігаються тільки дієслівні форми на *-но*, *-то* (*скошено*, *розбито*), які за походженням є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу. Членні пасивні дієприкметники утворювалися за допомогою займенників *и*, *ю*, *я*. Членні пасивні дієприкметники теперішнього часу не збереглися в сучасній українській мові. Їх залишки знаходимо у прикметниках:

знайомий, відомий та ін. Єдина група дієприкметників, що цілком збереглась у сучасній українській мові, – це членні дієприкметники минулого часу: *принесений, пошитий*.

5.4. Історія дієслівних форм

Зміни в дієслівній системі, що відбулися протягом історії у східнослов'янських мовах і зокрема в українській, найвиразніше проявилися у зміні системи часових форм, що, в свою чергу, пов'язано зі змінами, які відбулися в категорії виду. Та система часових форм, що характеризує праслов'янську мову і перейшла з неї і в спільносхіднослов'янську мову, знайшовши своє відображення в найдавніших пам'ятках, склалася на основі не тих видових розрізень, що властиві сучасним східнослов'янським і взагалі слов'янським мовам і які ґрунтуються на розрізненні поняття завершеності (доконаності) і незавершеності (недоконаності) дії, а на основі давніх видових розрізень, що базувалися, напевне, на розрізненні різної міри тривалості дії (раптовості, тривалості, результативності, повторюваності тощо). Так, стародавній аорист — це не форма минулого часу доконаного виду, як здебільшого її розуміють, а часова форма; що виражала нетривалість, раптовість дії в минулому і яка протиставлялась, з одного боку, імперфекту, що служив для вираження тривалої дії в минулому, а з другого — перфекту, що виражав результативність дії безвідносно до часу, чи інакше дію, що сталася в минулому, але результати якої наявні і в момент висловлювання.

Розвиток і зміцнення нових видових розрізень, в основі якої розрізнення поняття завершеності (чи умовної завершеності) і незавершеності дії, зумовили і значні перетворення в системі часових форм, що охопили в найбільшій мірі дуже розгалужену в давнину систему форм минулого часу, з яких, наприклад, в українській мові збереглась лише в дуже видозміненому вигляді форма перфекта, що набрала після ряду перетворень значення минулого часу взагалі, а також частково форма плюсквамперфекта, яка, також видозмінившись, лягла в основу сучасних форм передминулого чи давноминулого часу. Перетворення в системі часових форм, однак, не обмежилися лише формами минулого часу, а охопили й інші форми, зокрема форми майбутнього часу, які навіть на період появи українських найдавніших пам'яток були оформлені не зовсім виразно.

Зміни в системі дієслівних форм охопили не лише форми дійсного способу; ряд змін сталося також у формах умовного та наказового способу.

Значних перетворень зазнали також неособові, іменні дієслівні форми. Із них у більш-менш незмінному вигляді зберігся лише інфінітив, але й він

зазнав певних змін, що охопили зокрема його значення; цим і зумовлюється витіснення ним іншої, паралельної йому форми — супіна.

Категорія дієприкметників зазнала значних змін. Лише частково давні дієприкметники збереглися як дієприкметники і в сучасній мові; це в найбільшій мірі стосується пасивних дієприкметників минулого часу на **-нъ, -но, -на, -тъ, -то, -та**. та й то здебільшого лише їх членних форм, бо нечленні форми їх, звичайно, втрапилися, зберігши після себе лише залишки у вигляді форм на **-но, -то**, що виступають тепер у ролі безособово-предикативних слів. Абсолютна ж більшість давніх дієприкметникових форм, зокрема активні дієприкметники, втративши здатність відмінюватися, перетворилася в нову дієслівну категорію — дієприслівники, деякі ж дієприкметники (пасивні дієприкметники теперішнього часу) втрапилися зовсім, залишивши після себе окремі відбитки у словах, що злилися з прикметниками (пор., наприклад, сучасні українські прикметники: *відомий, знайомий, любий*).

5.4.1. Особові форми

Дійсний спосіб

Теперішній час

Сучасна українська мова має в теперішньому часі такі форми:

Однина				
1. знаю	несу	сохну	хвалю	їм
2. знаєш	несеш	сохнеш	хвалиш	їси
3. знає	несе	сохне	хвалить	їсть
Множина				
1. знаємо	несемо	сохнемо	хвалимо	їмо
2. знаєте	несете	сохнете	хвалите	їсте
3. знають	несуть	сохнуть	хвалять	їдять

Зіставлення сучасних українських форм теперішнього часу із давніми протоукраїнськими свідчить, що давні форми на українському ґрунті зазнали порівняно незначних змін, хоч ці зміни все-таки досить відчутні, зокрема, якщо взяти ще й до уваги різні діалектні форми.

З діалектних форм 1-ої ос. одн. теперішнього часу відзначимо поширеність у деяких південно-західних говорах у дієсловах колишнього III класу, а за аналогією до них і в дієсловах інших класів особової флексії *-ам*: наприклад, у закарпатських говорах (західних): *знам, думам, читам, мам, давам, гадам, купам, співам* тощо.

Ці форми знаходять собі аналогію в західнослов'янських мовах (пор. польськ.: *działam, znam* тощо; слов.: *volam, znam, rubam* тощо; чеськ.: *delám, mám* тощо) та у південнослов'янських (хорв. *znam, radim sviram, zovem, pjevam*). Виникли ж вони, напевне, під впливом дієслів V класу, хоч і в українські говори проникли, можливо, під західнослов'янським, зокрема польським і словацьким впливом.

Дієслово V класу *есмь* втратило свою давню форму 2-ої ос. одн. теперішнього часу *еси*, а прийняло нову *є*.

Українська мова в більшості дієслів, зокрема в дієсловах першої дієвідміни і в деяких атематичних, якраз і має форми 3-ої ос. одн. теперішнього часу без особової флексії *-ть* (*несе, веде, іде, сохне, стогне, знає, питає, пише* тощо), що, напевно, є пережитком глибокої давнини.

Поруч з формами без *-ть* від дієслів першої дієвідміни українська мова має форми з особовою флексією *-ть* від дієслів другої і так званої архаїчної дієвідміни, тобто від дієслів IV та V класів: *хвалять, несуть, просять, возять, їсть, дасть, відповідь* тощо.

Сучасна українська мова в 1-ій ос. мн. теперішнього часу має форми з особовою флексією *-мо*, яка нерідко буває наголошеною: *несемо, стоїмо, пишемо, хвалимо, їмо, даємо, сохнемо, знаємо* тощо. Ці форми є органічними рефlekсами давніх форм на *-мо*; ними українська мова досить відчутно відрізняється від інших східнослов'янських. Форми на *-мо* поширені також у хорватській та словінській мовах, а також у говорах болгарської та білоруської мови (пор. хорватськ.: *pletemo, grebemo, pečemo, idemo* тощо, словінськ.: *pletemo, gorimo, smo* тощо).

Сучасна українська літературна мова і переважна більшість українських говорів у 3-ій ос. мн. теперішнього часу має для дієслів першої дієвідміни форми на *-уть* (*-ють*), а для дієслів другої дієвідміни форми на *-ать* (*-ять*): *несуть, везуть, сохнуть, мокнуть, знають, пишуть* тощо; *хвалять, просять, возять, мовчать, сушать, лежать* тощо. Ці форми сягають старовинних східнослов'янських форм на *-уть* (*-ють*), *-ять*.

Важко напевне сказати, чим зумовлена втрата *т* у формах 3-ої ос. мн. дієслів теперішнього часу, що спостерігається в сучасних українських гуцульських говірках. Між іншим, форми 3-ої ос. мн. теперішнього часу без *-т* властиві всім західним і південним (крім болгарської) слов'янським мовам для дієслів усіх класів (пор. польськ. *chwala, bija* тощо, чеськ. *pekou, nesou, kryjí, piší // pišou, prosí, važí* тощо; слов. *volaju, nesu, беру, robia, vidia* тощо, хорватськ. *pletu, grebu, peku, vide, nose* тощо, але болг. *плетат, живѣят, гледат, стрѣлят* тощо).

Літературна українська мова і абсолютна більшість українських говорів втратила стару форму 3-ої ос. мн. від дієслова *быти*, замінивши її формою *є* чи *єсть*.

Форми двоїни дієслів уже здавна почали виходити з ужитку, замінюючись відповідними формами множини. Так, наприклад, в українських грамотах XIV—XV ст. засвідчено всього кілька випадків (три) уживання двоїни.

Сучасна українська мова зовсім не знає форм двоїни від дієслів теперішнього часу, як і від інших часових форм.

Минулий час

Із форм дійсного способу форми минулого часу протягом історії зазнали найбільших змін. У той час як у протоукраїнській мові було аж чотири форми минулого часу (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), сучасна українська мова, як і інші східнослов'янські, має одну форму минулого часу, яка сягає колишньої форми перфекта і завдяки розрізненню доконаного і недоконаного виду покриває собою всі давні форми минулого часу. Однак в українській мові, як і в білоруській, крім того, маємо ще так званий передминулий чи давноминулий час, що сягає колишнього плюсквамперфекта, але ця часова форма вживається дуже рідко, часто замінюючись звичайними формами минулого часу.

Таким чином, протягом історії української мови зовсім втрапилися прості форми минулого часу — аорист та імперфект; вони були витіснені формами перфекта, які, в свою чергу, також значно видозмінилися; великих змін зазнали також форми плюсквамперфекта.

Аорист. Найдавніші українські пам'ятки XI ст. та й початку XII ст. повністю зберігають форми аориста. Аорист у них вживається в тих випадках, у яких він повинен був вживатися, тобто тоді, коли треба було виразити цілну, єдину, не розчленовану на складові моменти дію, що відбувалася повністю у плані минулого, коли треба було виразити минулу дію як незалежну від способу її прояву, без вказівки на її тривалість і на те, як вона проходила.

З часом аорист починає витіснятися складеною формою минулого часу. Можна припускати, що аорист як одна з форм минулого часу у зв'язку з появою і розвитком нових видових розрізень (доконаності і недоконаності) почав розкладатися ще в дописемний період. Втративши своє первісне значення, свої функціональні відмінності від інших форм минулого часу, аорист поступово виходить із ужитку, а потім зникає зовсім, замінюючись формами перфекта, який з розвитком префіксального вираження видів набрав здатності виражати доконаний (з префіксом) і недоконаний (без префікса) вид.

Давній аорист залишив лише слід у частці *би*, що служить тепер для творення форм умовного способу, а також в сполучниках *якби*, *щоб* (*щоби*), *аби* тощо.

Втратилися форми аориста і в інших слов'янських мовах за винятком хорватської та болгарської, в яких форми аориста збереглися, хоч і у видозміненому вигляді (пор. хорватськ.: *greboh*, *grebosmo*; *pekoh*, *pekosmo* тощо, болг.: *плѣтох*, *плѣтохме*, *казах*, *казахме* тощо).

Імперфект. Форми імперфекта в оригінальних староукраїнських пам'ятках розповідних жанрів завичай виступають при описі звичаїв, явищ, що мали тривале існування, при характеристиці персонажів тощо. Це зумовлюється самим значенням імперфекта; в таких випадках він виражає минулу дію, що відбувалася тривалий час, використовується для передачі постійних ситуацій, що відносяться до плану минулого і т. д.

Утрата імперфекта, як і аориста, в живій мові сталася ще в давньоукраїнську епоху.

Лише сучасна болгарська та хорватська і сербська мови зберегли, звичайно, у видозміненому вигляді імперфектні форми; пор. болг.: *ходѣх*, *ходеше*, *ходеше*, *ходехме*, *ходехте*, *ходеха* і т. д.: хорватськ.: *pisah*, *pisaše*, *pisaše*, *pisasmo*, *pisaste*, *pisahu*.

Перфект. Форми минулого часу української мови, як і російської, білоруської, а також польської, чеської та словацької мов, сягають давніх форм так званого перфекта.

Перфект у мові стародавніх слов'ян був однією з форм минулого часу, яка своїм значенням відчутно відрізнялася від інших форм минулого часу (аориста й імперфекта). Перфект уживався тоді, коли треба було висловити минулу дію, результати якої наявні і в момент мовлення. З таким значенням форми перфекта вживаються і в найдавніших староукраїнських пам'ятках.

Перфект уже в найдавніші часи міг творитися від дієслів як із значенням тривалості (необмеженості), так і без значення тривалості (обмеженості) дії. Ця обставина сприяла розширенню значення перфекта, а це, в свою чергу, мало важливе значення в дальшій долі цієї форми. Із розвитком і усталенням нових видових розрізень, із розвитком дієслівних префіксів, які стали основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду, самі зазнавши при цьому значних змін, набравши найабстрактнішого значення (межі в часі), перфект став розрізняти як доконаний (із префіксом), так і недоконаний (без префікса) вид, набираючи поступово широкого значення минулого часу, минулого часу взагалі. За допомогою форм виду перфект з часом набрав здатності передавати найрізноманітніші відтінки значення минулого часу. Все це зумовило те, що перфект уже здавна почав

замінювати інші форми минулого часу (імперфект і аорист) і зрештою витіснив їх зовсім, ставши основною, власне, єдиною формою минулого часу у східнослов'янських мовах і в більшості західнослов'янських. При цьому перфект і сам зазнав змін не лише у значенні, а й у своїй структурі.

Перфект був складеною, аналітичною формою, до складу якої, крім активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла*, входило і допоміжне дієслово *ксмъ, кси, ксть* і т. д. Це допоміжне дієслово в цій формі не лише вказувало па особу, що творила дію, а й було носієм функціонального значення тієї форми, саме за допомогою його виражалося відношення минулої дії до моменту висловлювання, тобто до теперішнього часу. Спочатку допоміжне дієслово в перфектних формах вживалося послідовно і правильно змінювалося за особами й числами. Це тривало доти, доки форми перфекта повністю зберігали своє первісне значення. Коли ж форми перфекта стали змінювати своє первісне значення, вони почали змінювати і свою структуру, стали скорочуватись, опускаючи допоміжне дієслово.

Саме ж опускання допоміжного дієслова стало можливим у зв'язку з тим, що перфект почав утрачати своє первісне значення, ту специфічну ознаку, що вирізняла його з-поміж інших форм минулого часу. Перфект, таким чином, поступово переставав означати минулу дію, наслідки якої наявні і в момент мовлення, у зв'язку з чим відпала потреба і в допоміжному дієслові, яке й стало опускатися.

Відомо, що допоміжне дієслово в перфекті було не лише виразником функціонального значення цієї форми, а й виразником діючої особи. Ця обставина й зумовила збереження ще на певний час допоміжного дієслова. В усякому разі, в українських грамотах XIV—XV ст. форми 1-ої і 2-ої особи виступають майже послідовно з допоміжним дієсловом.

Таким чином, в українській мові для вираження минулого часу вживаються форми колишнього активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла*. Оскільки ці дієприкметники змінювалися лише за родами й числами, то сучасні форми минулого часу характеризуються наявністю категорії роду й числа і відсутністю категорії особи. Ці форми стали основними, власне єдиними формами вияву минулого часу, і витворилися вони із старовинних складених форм минулого часу — перфекта. У цих складених формах, крім втрати однієї із складових частин (допоміжного дієслова), протягом історії сталося й ряд інших змін. Тут, по-перше, втрапилися форми двоїни, що вже давно (десь після XIII ст.) вийшли з ужитку; втрапилося тут десь приблизно в XIV—XV ст. і розрізнення окремих форм роду у множині: форми чоловічого роду на *-ли* витіснили собою форми середнього і жіночого роду на *-ла, -ли*. Крім того, у формах однини чоловічого роду вже

на українському ґрунті сталася ще й заміна кінцевого -л (< -ль) на -в: *ходив, носив* (< *ходил, носил* < *ходили, носили*).

Плюсквамперфект. Потреба в формах плюсквамперфекта була значно меншою, ніж в інших формах минулого часу, тому вони й вживалися в пам'ятках порівняно рідше, ніж аорист, перфект чи й навіть імперфект.

Вони з часом починають замінюватись новими формами, в яких допоміжне дієслово виступає уже не в імперфекті чи аористі, а в перфекті, і, таким чином, форми плюсквамперфекта набирають такого вигляду:

Однина

1 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ -ло, -ла есмь
2 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ, -ло, -ла еси
3 ос.	ходилъ, -ло, -ла	былъ, -ло, -ла естъ

Двоїна

1 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ есѣ
2 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ еста
3 ос.	ходила, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ еста

Множина

1 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы есмь
2 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы есте
3 ос.	ходили, -ла, -лы	были, -ла, -лы сѣтъ

Утворення нових форм було викликане, напевне, втратою імперфекта й аориста в живій мові, у зв'язку чим появу їх можна датувати приблизно XII ст. Своїм значенням нові форми плюсквамперфекта зовсім не відрізнялися від старих форм.

У зв'язку з тим, що в формах перфекта здавна вже відбулися зміни в їх структурі, що виявилися в утраті допоміжного дієслова, нові форми плюсквамперфекта, у яких допоміжне дієслово виступало в перфекті, також зазнали відповідних змін, у них також стала опускається друга складова частина допоміжного дієслова **есмь, еси, естъ** тощо.

Сучасна українська мова має форми передминулого чи давноминулого часу, які сягають нових форм плюсквамперфекта зі зниклою другою складовою частиною допоміжного дієслова **есмь, еси, естъ** тощо: *ходив був, сказала була, зробили були, чи з зворотним порядком слів: був ходив, була сказала, були зробили* тощо.

За допомогою форм виду форми перфекта з часом набрали широкого, найбільш абстрактного значення минулого часу, минулого часу взагалі,

включивши в себе його найрізноманітніші відтінки. Ця нова особливість перфекта і дала можливість йому витіснити інші форми минулого часу — аорист та імперфект.

Щодо форми плюсквамперфекта, то вона в основному збереглася у видозміненому вигляді як форма передминулого чи давноминулого часу, що зрідка вживається як у літературній українській мові, а особливо, в її діалектах.

Майбутній час

Форми майбутнього часу на східнослов'янському ґрунті протягом історії зазнали чимало змін. Власне форми майбутнього часу повністю усталилися в основному лише в період після появи писемства. Це, зокрема, стосується і простих форм майбутнього часу, які утворилися від форм теперішнього часу.

Прості форми майбутнього часу — це форми доконаного виду. Повна стабілізація їх як таких залежала від того, наскільки стабілізувалися в мові видові розрізнення — розрізнення доконаного і недоконаного виду, бо ж різниця між простими формами майбутнього часу і формами теперішнього часу якраз і полягає в тому, що перші з них — це форми доконаного виду, а другі — форми недоконаного виду. Розрізнення ж доконаного і недоконаного виду хоч і намітилося ще в давні часи, але в період перших наших пам'яток, як відомо, ще не стабілізувалося повністю, ще не набрало такої чіткості, як наприклад, у сучасних східнослов'янських мовах.

Основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду стали дієслівні префікси. Розвиток дієслівної префіксації, що супроводжувався абстрагуванням значення самих префіксів, приводив до зміцнення і усталення цих видових розрізень. Із розвитком дієслівної префіксації розвивається й творення простих форм майбутнього часу.

Лише з остаточним усталенням розрізень доконаного і недоконаного виду, що припадає десь на XIV ст., сталася також повна стабілізація форм майбутнього часу, витворилося чітке розмежування між простими формами майбутнього і формами теперішнього часу.

Для вираження майбутнього часу в протоукраїнській мові вживалося сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами одного з таких допоміжних дієслів, як: *начьнѹ, почьнѹ, хочѹ, станѹ, ймѹ* тощо. При творенні форм майбутнього часу цього типу найчастіше вживалися допоміжні дієслова *начьнѹ, почьнѹ, ймѹ*, значно рідше *хочѹ, станѹ* та ін. Допоміжне дієслово *бѹдѹ*, яке в сучасних східнослов'янських мовах звичайно виступає при творенні складених форм майбутнього часу, в найдавніших українських пам'ятках у сполучі з інфінітивом не виступало зовсім.

З часом у ролі допоміжного дієслова в формах майбутнього часу, основною частиною яких була форма інфінітива, починає виступати також дієслово **БҮДУ**, конструкції з яким пізніше починають переважати над іншими. Поширення допоміжного дієслова **БҮДУ** в цих формах можна пояснити тим, що воно вже з найдавніших часів виступало в такій функції в складі іменного складеного присудка, виражаючи майбутню дію; крім того, в такій же функції воно виступало в формах так званого майбутнього другого. Важливу роль при цьому, очевидно, відіграло й те, що дієслово **БҮДУ** в найменшій мірі з-поміж інших допоміжних дієслів (крім, можливо, **ЙМУ**) зберігало своє самостійне значення.

Сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами допоміжного дієслова буду і становить в сучасній українській мові так звану складену форму майбутнього часу недоконаного виду: **БҮДУ ХОДИТИ**, **БҮДЕШ ХОДИТИ**, **БҮДЕ ХОДИТИ** і т. д. У ролі допоміжного дієслова в подібних формах в українській мові зрідка ще можуть виступати дієслова **ПОЧНУ**, **СТАНУ**, а також **МАЮ**.

Крім складеної, аналітичної форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом **БҮДУ**, українська мова має ще синтетичну, складну форму майбутнього часу недоконаного виду типу *ходитиму*, *ходитимеш*, *ходитиме* і т. д., що сягає давньої аналітичної форми з допоміжним дієсловом **ИМАМЬ**.

Здавна вже в силу фонетичних причин початкове **и** в допоміжному дієслові стало опускатися, а саме допоміжне дієслово стало закріплюватися в постпозиції.

Десь починаючи з XVI ст., у староукраїнських пам'ятках появляється нова, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, утворена з інфінітива відмінюваного дієслова і злитого з ним кореня допоміжного дієслова -им- з особовими закінченнями теперішнього часу, в якому початкове **и** опущене.

Очевидно, між синтетичною і аналітичною формами майбутнього часу раніше існувала з українській мові певна різниця, яка не втратилася зовсім ще й тепер.

Подібне творення форм майбутнього часу знаходимо з сучасних слов'янських мов у хорватській мові, де в ролі допоміжного виступає дієслово *htjeti* (переважно в короткій формі: *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će*): *bit će dobro* (добре буде) і т. д.

Крім аналітичних форм майбутнього часу, до складу яких входив інфінітив відмінюваного дієслова, протоукраїнська мова знала ще одну аналітичну форму, основною складовою частиною якої виступав активний дієпри-

кметник минулого часу на **-лъ, -ло, -ла** у сполуці з допоміжним дієсловом буду.

Ця форма майбутнього часу звичайно виражала майбутню дію, здійснення якої передувало здійсненню іншої майбутньої дії. Це так званий майбутній другий (*futurum exactum*) чи інакше «передмайбутній» час.

Давньоукраїнські пам'ятки нерідко засвідчують уживання цієї форми, причому найчастіше вона виступає в підрядних реченнях, зокрема в підрядних реченнях умови, виражаючи таку майбутню дію, що відбувається перед іншою майбутньою дією, вираженою в головному реченні якоюсь іншою формою майбутнього часу чи описово; тобто форми майбутнього другого виступали тоді, коли треба було виразити таку майбутню дію, результати якої відносяться до іншої майбутньої дії.

Таким чином, майбутній другий служив для вираження майбутньої дії без відтинку тривалості, протікання якої в майбутньому обмежувалося, переривалося іншою майбутньою дією, тобто, умовно висловлюючись термінологією сучасних видових розрізень, це була аналітична форма майбутнього часу доконаного виду.

З часом уживання цієї форми майбутнього часу у пам'ятках звужується, і вона поступово починає виходити з ужитку. Цьому, очевидно, сприяла й та обставина, що ця форма стала втрачати своє колишнє видове значення, зливаючись з іншими аналітичними формами майбутнього часу.

	Спільнослов'янські форми майбутнього часу	Сучасні форми
Майбутній I	_____ -ти начьнѣ, почьнѣ, ймѣ, хочѣ, станѣ	_____ -ти + иму
		_____ -ти буду
Майбутній II	_____ -лъ (-ло, -ла) бѣдѣ	

Підсумовуючи огляд історії форм майбутнього часу в українській мові, відзначимо, що вони за час, починаючи від періоду найдавніших наших пам'яток, зазнали чимало змін. За цей період відбулося остаточне оформлення майбутнього часу, його повна стабілізація, що, в свою чергу, якнайтісніше було пов'язане з повною стабілізацією в мові нових видових розрізень — розрізнення доконаного і недоконаного виду.

Прості форми майбутнього часу, що творилися від форм теперішнього часу за допомогою різноманітних дієслівних префіксів, у зв'язку з усталенням розрізень доконаного і недоконаного виду остаточно закріпились як єдина форма вияву майбутнього часу доконаного виду в українській мові.

Ще більше змін відбулося в аналітичних формах майбутнього часу:

по-перше, вони закріпились в українській лише як форми вияву майбутнього часу недоконаного виду;

по-друге, саме морфологічне оформлення їх відчутно змінилося.

У зв'язку зі стабілізацією майбутнього часу в аналітичних, складених формах в ролі їх другої складової частини почало виступати, а з часом остаточно закріпилося, витіснивши інші, допоміжне дієслово *буду*, яке в давньоукраїнську епоху в таких формах у сполучі з інфінітивом звичайно не виступало. Таким чином, в українській мові, як і в інших східнослов'янських, сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з допоміжним дієсловом *буду* закріпилося як аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду. В українській же мові, крім того, виникла ще й інша, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, що становить собою результат лексикалізації, злиття в одне слово складових частин колишньої аналітичної форми, яка складалася з інфінітива відмінюваного дієслова і допоміжного дієслова *їму*; причому витворенню цієї форми передувало закріплення допоміжного дієслова в постпозиції і фонетичне відпадіння в ньому початкового *и*. Нарешті, внаслідок стабілізації майбутнього часу, зумовленої усталенням нових видових розрізень, відбулася втрата форм так званого майбутнього другого чи передмайбутнього часу, їх замінили прості форми майбутнього часу.

Таким чином, у процесі історичного розвитку в українській мові категорія майбутнього часу морфологічно оформилася в такому вигляді:

- а) проста форма майбутнього часу доконаного виду;
- б) аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду;
- в) синтетична, складна форма майбутнього часу недоконаного виду.

Умовний спосіб

Найдавніші староруські пам'ятки засвідчують давні слов'янські форми умовного способу, що становлять собою сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ло, -ла* з допоміжним дієсловом **БЫТИ** у формі аориста. Вони звичайно вживалися, як і в сучасних східнослов'янських мовах, у підрядних умовних реченнях. У зв'язку із втратою форм аориста втрачає своє відмінювання і допоміжне дієслово, що входило до складу форм умовного способу. В пам'ятках допоміжне дієслово певний час ще

зберігає свої старі форми в усіх особах й числах, однак здавна вже спостерігається порушення узгодження форм аориста допоміжного дієслова із другою складовою частиною форми умовного способу — дієприкметником, а також з підметом в особі й числі. Це проявляється зокрема в тому, що форма другої - третьої особи однини цього дієслова **БЫ** починає вживатися в усіх особах і числах, поступово витісняючи інші форми.

З часом старі форми умовного способу з відмінюваним допоміжним дієсловом в аористі виходять зовсім з ужитку, їх місце заступають нові форми, в яких допоміжне дієслово зберегло лише форму 2-ої чи 3-ої особи однини **БЫ** > *би*. Це допоміжне дієслово, втративши властивості дієслова, зрештою перетворилося в частку, що вказує на умовність.

Сучасна українська літературна мова і переважна більшість українських говорів має форми умовного способу лише з часткою *би*, яка після голосних звичайно скорочується в *б*: *ходив би* (але: *я б ходив*), *ходила б*, *ходили б* тощо.

Складні форми умовного способу минулого часу нерідко змішують із формами передминулого чи давноминулого часу. Ці форми справді мають значення передминулої дії в умовному способі.

Можна вважати, що так звані складені форми умовного способу минулого часу є новотворами, що виникли вже на українському ґрунті, очевидно, внаслідок контамінації форм умовного способу з формами передминулого часу. Подібні форми умовного способу минулого часу є і в інших слов'янських мовах, зокрема в західно- і південнослов'янських; пор. наприклад: чеськ. *byl bych napsal*, слов. *bol by som volal*, польськ. *byjbyrn czytal*, хорватськ. *bio bih tresao* та ін.

Наказовий спосіб

Давня система форм наказового способу, що була властива протоукраїнській мові, зазнала великих змін, що почалися ще на праслов'янському ґрунті і продовжувалися також на ґрунті окремих східнослов'янських мов, зокрема й української.

У результаті ряду змін як фонетичного, так і морфологічного характеру і сформувалася сучасна українська система форм наказового способу, що має такий вигляд:

Однина						
2 ос.	неси	сохни	знай	хвали	їж	дай
Множина						
1 ос.	несім(о)	сохнім(о)	знаймо	хвалім(о)	їжмо	даймо
2 ос.	несіть	сохніть	знайте	хваліть	їжте	дайте

У давньоукраїнської мови дієслова мали в наказовому способі однини окремі форми не лише для 2-ої особи, як це ми маємо, наприклад, у сучасних східнослов'янських мовах, а й для 3-ої особи; при цьому форми 3-ої і 2-ої особи співпадали. В процесі історичного розвитку українська мова втратила окремі форми 3-ої особи однини наказового способу, замінивши їх описовими формами. У 2-ій же особі однини форми наказового способу збереглися, звичайно, зазнавши певних змін.

Форми 3-ої особи однини наказового способу в найдавніші часи співпадали з формами 2-ої особи. Однак уже дуже рано ці форми стали втрачатись, замінюючись описовими конструкціями, що творилися шляхом додавання до форм 3-ої особи теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу частки *да* чи *ать* (орфограф. також: **АТГЪ**, **АТО**, **АТН**).

Літературна українська мова і південно-східні говори в таких утвореннях дають перевагу частці *хай*, що виникла, очевидно, з *нехай* внаслідок скорочення останньої через відпадиння *не*: *хай пише*, *хай знає*, *хай робить* тощо. У південно-західних говорах звичайно виступає частка *най* в різних варіантах (*най*, *няй*, *ней* тощо), що також виникла з *нехай*.

Множина. У 1-ій та 2-ій особах множини наказового способу у мові стародавніх східних слов'ян дієслова першого та другого класу закінчуються на **-ЪМЪ** (1-а ос.), **-ЪТЄ** (2-а ос.), а дієслова третього, четвертого та п'ятого класів на **-ИМЪ** (1-а ос.), **-ИТЄ** (2-а ос.). Різниця між формами наказового способу у множині полягала в наявності в дієсловах різних класів різних суфіксальних голосних:

-i > *-* (I, II класи) чи *-и-* (решта класів).

Однак уже здавна відбувається вплив форм дієслів першого та другого класу на дієслівні форми інших класів, внаслідок чого суфіксальне **-ь-** замість **-и-** появляється також у дієсловах інших класів.

Поруч з особовою флексією **-м** (< **мъ**) у формах 1-ої особи множини наказового способу під впливом форм теперішнього часу появляється також флексія **-мо**, внаслідок чого в сучасній українській мові форми 1-ої особи множини наказового способу від дієслів першого і другого класів, а також, як побачимо далі, й інших класів мають звичайно паралельні форми на **-м і -мо**: *несім* — *несімо*, *берім* — *берімо*, *тягнім* — *тягнімо*, *кленім* — *клені мо*, *сохнім* — *сохнімо*, *крикнім* — *крикнімо* та ін.

Форми 1-ої особи множини на **-ім**, **-імо** виникли також від дієслів інших класів, які, як ми бачили вище, здавна вже підпадали під вплив дієслів першого та другого класу, міняючи свій суфіксальний голосний **-и-** на **о**. Правда, такі форми виникали звичайно лише тоді, коли суфіксальний голосний був наголошеним; наприклад: *пишім* — *пишімо*, *орім* — *орімо*, *шлім*

— *шлімо* тощо; *хвалім* — *хвалімо*, *кричім* — *кричімо*, *тернім* — *тернімо*, *носім* — *носімо*, *садім* — *садімо*, *любім* — *любімо* і т. д. -мо, заводьмо, примусьмо тощо.

З часом на українському, як і білоруському, ґрунті описові форми наказового способу стали творитися за допомогою часток *нехай*, *хай*. Такі форми фіксуються в пам'ятках, починаючи з XV ст.

Форми двоїни втрапилися вже до XIV ст., і в сучасній українській мові не мають жодних наслідків..

5.4.2. Неособові форми

Значних змін протягом історії зазнали неособові (іменні) форми. Ці зміни торкнулися як незмінних, так і відмінюваних форм. Одні з цих форм втрапилися зовсім, і їх місце заступили інші (наприклад, супін був витіснений інфінітивом), інші, хоч і збереглися, але лише частково. Останнє зокрема стосується дієприкметників, нечленні форми яких, втративши відмінювання перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники; одні лише членні дієприкметникові форми частково збереглися і в сучасній українській мові як дієприкметники.

Інфінітив

На українському ґрунті форми інфінітива зазнали порівняно незначних змін. У самому значенні інфінітива сталися зміни такого характеру, що він замінив собою також супін. Однак самі форми інфінітива змінилися мало.

Сучасна українська мова, як літературна, так і більшість її говорів, має форми інфінітива на *-ти* (< **-ти**): *нести*, *сохнути*, *знати*, *просити*, *бути* тощо, причому форму на *-ти* отримали з аналогії до більшості форм також ті дієслова, що мали форми інфінітива на *-чи*: *могти* (*мочи*), *бігти* (*бічи*), *пекти* (*печи*) та ін.

Супін

Супін, означаючи мету, намір руху, легко міг замінюватись інфінітивом; хоч обидві ці форми й розрізнялися між собою керуванням Уже найдавніші пам'ятки засвідчують зрідка випадки заміни супіна інфінітивом. З часом супін все більше і більше витісняється інфінітивними формами, але навіть в оригінальних східнослов'янських пам'ятках супінові форми зустрічаються не так уже й рідко аж до кінця XIV ст. Сучасна українська мова зовсім не має супіна. Супін втратився і в більшості інших слов'янських мов; лише нижньолужицька і словінська мови зберегли супін як окрему категорію; верх. нижн. луж. *zwonar se porase ... zwonit* (дзвонар відправиться... дзвонити); словінськ.: *grem spat* (іду спати) та ін.

Дієприкметники

Дієприкметники творилися від дієслівних основ за допомогою суфіксів іменної відміни і своєю системою відмінювання в давнину не відрізнялися від іменників та прикметників: нечленні дієприкметники відмінювалися, як нечленні прикметники, а членні — як членні прикметники.

Однак з часом старовинні дієприкметники, підпадаючи під різноманітні впливи, зазнали різних змін. Одні з них, зокрема активні нечленні дієприкметники, втративши здібність до відмінювання та свою первісну атрибутивно-предикативну функцію, прийняли незмінну форму і, почавши виступати в функції обставинних слів, перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники; інші, зберігши лише членну форму, зберегли ознаки категорії дієприкметника, деякі ж з членних дієприкметників зовсім злилися з прикметниками і т. д.

Активні дієприкметники теперішнього часу. Нечленні дієприкметники здавна вже починають втрачати свою первісну синтаксичну функцію, поступово перестають вживатися в атрибутивно-предикативній функції, у зв'язку з чим вони перестають також узгоджуватися з підметом, втрачаючи поступово зовсім форми відмінювання. Уже українські грамоти XIV—XV ст. зовсім не засвідчують фактів відмінювання активних дієприкметників теперішнього часу в нечленній формі.

Сучасна українська мова відповідно до колишніх нечленних активних дієприкметників теперішнього часу має лише дієприслівники на *-чи*: *несучи, сохнучи, зиаючи, пишучи, ходячи* тощо. Ці дієприслівники являють собою скам'янілу форму називного відмінка однини жіночого роду нечленних форм колишніх активних дієприкметників теперішнього часу. Форма ж називного відмінка однини чоловічого роду цих дієприкметників на *-а* збереглася лише в єдиному прикладі в складі прислівника якомога.

Активні дієприкметники минулого часу. Нечленні форми цих дієприкметників, втративши свою систему відмінювання, як і дієприкметники теперішнього часу, також перетворилися зрештою в дієприслівники. Сучасна українська мова відповідно до старовинних дієприкметників цього типу має дієприслівники на *-ши, -вши*, що є, мабуть, застиглими формами називного відмінка однини дієприкметників жіночого роду: *нісши, лігши, ставши, хваливши, давши, ївши* тощо. Форми активних дієприкметників на *-ши, -вши* у значенні дієприслівникового досить широко засвідчуються вже українськими грамотами XIV—XV ст.

В українській мові збереглися також залишки колишніх активних дієприкметників на *-щий*, утворених під старослов'янським впливом; вони виступають в прикметниках такого типу, як *цілющий, роботящий, трудящий* та деякі інші.

Членні форми активних дієприкметників минулого часу на *-ший, -вший* в українській мові поступово вийшли з ужитку, але вони певний час зберігаються ще й у власне українських пам'ятках; наприклад, в укр. гр. XIV—XV ст. Сучасна українська мова зовсім не знає активних дієприкметників минулого часу на *-ший, -вший*, замінивши їх описовими конструкціями; пор., наприклад: *той, що читав (а не: читавший), той що ходив (а не: ходивший), той, що пік (а не: пікший)* тощо. Поодинокі форми типу *перемігший, закінчивший* та деякі інші становлять собою новотвори літературного походження.

Форми активних дієприкметників минулого часу на *-ль -ло, -ла*, як уже відзначалось, отримали значення минулого часу. Прослідки колишніх активних дієприкметників цього типу відбиваються в сучасних українських членних дієприкметниках типу *зітлілий, посиротілий, змертвілий, пожовклий* тощо, які вживаються лише у спрефіксованому вигляді і являють собою, мабуть, новотвори, а також у прикметниках типу *смілий, стиглий, в'ялий, гнилий* тощо.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу. Пасивні дієприкметники теперішнього часу як у нечленній, так і в членній формі втрапилися на українському ґрунті зовсім. Утрата цих дієприкметників позначається в пам'ятках письменства досить рано. Вже в давніх пам'ятках, зближених своєю мовою з живою народною, пасивні дієприкметники теперішнього часу досить рідке явище. Різні описові звороти на місці колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу має й сучасна українська мова. Найчастіше в ній виступають у таких випадках підрядні означальні речення; наприклад: *той, якого (котрого) знають (зам. давн.: знаємы), якого хвалять (зам. давн.: хвалимы), якого несуть (зам. давн.: несомый)* тощо. Іноді на місці колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу в українській літературній мові виступають дієприкметники на *-ний*, утворені від дієслів недоконаного виду, зокрема тих, що передають тривалу дію; наприклад: *досліджувана проблема* (пор. рос. літ.: исследуемая проблема), *вживаний засіб* (пор. рос. літ.: употребляемое средство), *обговорюване питання* (пор. рос. літ.: обсуждаемый вопрос) та ін. Ці дієприкметники за своїм походженням є пасивними дієприкметниками минулого часу, однак у сучасній українській мові вони виступають зі значенням теперішнього часу.

Колишні пасивні дієприкметники теперішнього часу частково перейшли, втративши свої дієслівні ознаки, також у прикметники. Сліди їх маємо в таких прикметниках української мови, як: *відомий (< вѣдомый), знайомий (< знаємы), незримий (< незримый), невидимий (< невидимый), любимий (< любимый)* тощо. Крім того, в сучасній українській літературній мові виступає невелика група таких слів на *-имий* із заперечною часткою *не-*, в яких

відчутно зберігається ще дієслівна ознака; наприклад: *неприпустимий, нетерпимий, немислимий, негасимий, незборимий, нерушимий* тощо. Прослідки нечленних форм колишніх пасивних дієприкметників теперішнього часу відбиваються також у деяких сучасних українських прислівниках на -мо, що являють собою, напевне, застигли форми колишнього наз. чи знах. відм. одн. середнього роду цих дієприкметників: відомо (< **вѣдомо**), свідомо (< **свѣдомо**) тощо.

Пасивні дієприкметники минулого часу. Членні форми пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами -н- і -т- повністю збереглися в сучасній українській мові як дієприкметники: *принесений* (< **принесены**), *написаний* (< **написаны**), *зшитий* (< **сшиты**), *взятий* (< **взаты**), *принесена* (< **принесена**), *написана* (< **написана**), *зшита* (< **сшитая**), *взята* (< **взата**) тощо. Зрозуміла річ, що самі форми цих дієприкметників зазнали протягом історії певних змін (втрата двоїни, втрата категорії роду в множині, стягнення членних форм тощо); ці зміни перебігали таким же чином, як і в відповідних формах прикметників.

Нечленні форми пасивних дієприкметників минулого часу в сучасній українській мові як дієприкметники не збереглися. З них розвинулися незмінні безособово-предикативні слова на -но, -то, що являють собою скам'янілі форми називного відмінка однини середнього роду цих дієприкметників. Вони досить широко вживаються в українській літературній мові і служать для безособового визначення дії, що поширюється на якийсь предмет, виступаючи лише у функції присудків безособових речень. Виникнення безособово-предикативних слів на -но, -то зв'язано з загальною втратою на українському ґрунті нечленних дієприкметникових форм.

З огляду історії дієприкметникових форм видно, що старовинні дієприкметники лише частково збереглися в сучасній українській мові як дієприкметники.

Єдина група старовинних дієприкметників, що повністю збереглась і в сучасній українській мові, — це членні пасивні дієприкметники минулого часу. Зовсім утратилися, залишивши після себе певні сліди в прикметниках і частково в прислівниках, пасивні дієприкметники теперішнього часу.

Великих змін зазнали активні дієприкметники. Вони лише частково збереглися як дієприкметники. Це зокрема стосується членних форм дієприкметників теперішнього часу. Хоч вони протягом історії здебільшого перейшли б прикметники, але сучасна українська літературна мова знає активні дієприкметники теперішнього часу на -учий (-ючий), -ачий, (-ячий), зокрема в писемному вжитку. Правда, вживання їх з підкресленою дієслівною ознакою в українській мові досить обмежене; до того ж, вони є звичайно нові-

шого, літературного походження. Не збереглися зовсім як дієприкметники, замінившись описовими формами, активні дієприкметники минулого часу; поодинокі ж форми цих дієприкметників типу *перемігший* є новотвори літературного походження; новотворами, мабуть, є також дієприкметники з суфіксом *-л- типу зітлілий, посиротілий* тощо.

Зовсім втрапилися в українській мові нечленні дієприкметникові форми.

Нечленні активні дієприкметники, втративши свої граматичні категорії роду, відмінка й числа, перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники. Із старовинних нечленних активних дієприкметників теперішнього часу в українській мові витворилися дієприслівники теперішнього часу на *-чи*, що становлять собою застигли форми називного відмінка однини жіночого роду давніх дієприкметників. Колишні ж нечленні форми активних дієприкметників минулого часу відбилися в українській мові як дієприслівники минулого часу на *-ши, -вши*, що є скам'янілими формами називного відмінка однини давніх дієприкметників жіночого роду.

У результаті розкладу старовинних дієприкметників з'явилися з українській мові й так звані безособово-предикативні слова на *-но, -то*, що за своїм походженням є застиглими формами називного відмінка однини колишніх нечленних пасивних дієприкметників середнього роду минулого часу. Безособово-предикативні слова на *-но, -то* досить широко вживаються в українській літературній мові.

	Давні форми	Сучасні форми
Активні дієприкметники теперішнього часу	нечленні форми -уч, -юч -ач, -яч	дієприслівники -учи, -ючи -ачи, -ячи
	членні форми -уч (-юч) +ни -ач (-яч) +ни	дієприкметники _____ -учий (-ючий) _____ -ачий (-ячий)
Активні дієприкметники минулого часу	нечленні форми -ъш-, -въш- -лъ, -ло, -ла	дієприслівники -ши, -вши, форми минулого часу -в (<-л), -ло, ла
	членні форми -ъш-, -въш- + -ни -лъ, -ло, -ла + -ни	дієприкметники -ш (вш)+ -ий -л (-ло,-ла)+-ий
Пасивні дієприкметники теперішнього часу	нечленні форми -м- -ъ	не збереглися
	членні форми -м- + -ни	прикметники -мий

Пасивні дієприкметники минулого часу	нечленні форми -н-, -єн-, -т- -ъ	безособові форми -но-. -то-
	членні форми -н-, -єн-, -т- + -ии	дієприкметники -ний, -тий

5.5. Зі словотвору дієслів

Дієслова як при відмінюванні, так і в ділянці словотвору різко відрізняються від іменних частин мови. Розгляд їх словотвору ускладнюється не лише тим, то від кожного дієслова ми маємо не одну, як у інших словах, а дві основи (інфінітивну чи основу минулого часу та основу теперішнього часу), а й тим, що в системі дієслова тісно переплітається словотворення зі словозміною. У дієсловах за допомогою словотворчих засобів, зокрема суфіксів і префіксів, творяться не лише слова з відмінним лексичним значенням, а й дієслівні форми, зокрема деякі часові форми (наприклад, форми майбутнього, минулого часу), форми умовного способу, дієслівні форми виду, стану тощо.

Основними засобами словотвору дієслів у протоукраїнській мові були суфіксація і префіксація. Префіксація набрала в слов'янських мовах у зв'язку з розвитком категорії виду, крім власне словотвірного значення, також значення формотворчого (творення доконаного виду від недоконаного).

Відбивається у слов'янських дієсловах, лише в залишках, і такий засіб, як чергування голосних у корені слів.